

BIBLIOTEKARZ PODLASKI
1/2023 (LVIII)
<https://doi.org/10.36770/bp.780>
ISSN 1640-7806 (print) ISSN 2544-8900 (online)
www.bibliotekarzpodlaski.pl

Klaudia Koczur-Lejk*

Uniwersytet Szczeciński, Polska / University of Szczecin, Poland

ORCID: 0000-0002-6395-6128

Matżeństwo w piśmiennictwie braci czeskich XVI i XVII wieku

Marriage in the Literature of the Czech Brethren of the 16th and 17th Centuries

Abstract: The aim of the article is to present the evolution of the ideas of the Czech Brethren regarding the institution of marriage that took place over the 16th and 17th centuries and was reflected in the literature of the time. In the first period of activity, the main theologians of the Unity recognized the superiority of virginity over marriage, which was perceived as a necessary evil for the preservation of offspring. Under the influence of Martin Luther's teachings, marriage began to be viewed positively and a woman was appreciated as a wife and mother. However, it was not until the middle of the 17th century that the marriage status was equalized with the maiden status. In the discussions on marital status, a lot of space was devoted to the marriages of priests and celibacy. The article presents the issues of marriage discussed in the scripts of the Unity written in Czech and Polish.

Keywords: Czech Brethren, marriage, virginity, celibacy, literature of the 16th and 17th centuries.

Wojny husyckie przyniosły ludności Czech nie tylko ogrom cierpień, lecz także wiele rozczarowań, ponieważ nie doprowadziły do przebudowy stosunków społecznych oraz gruntownej reformy kościelnej. Postulowany przez husytów program został zrealizowany w niewielkim stopniu. Powstał tzw. Kościół

* Klaudia Koczur-Lejk – dr hab. prof. US, pracuje w Instytucie Literatury i Nowych Mediów Uniwersytetu Szczecińskiego, autorka m.in. monografii: *Bartłomiej Paprocki – piśmiennictwo i przekład. W stronę kontrreformacji* (2014).

utrakwistyczny, który celebrował komunię pod dwiema postaciami i liturgię w języku czeskim. Nie zerwano jednak ostatecznie z Rzymem, a poziom moralny duchowieństwa budził poważne zastrzeżenia. Taka sytuacja sprzyjała powstawaniu małych wspólnot religijnych, które chciały odseparować się od grzesznego świata i we własnym gronie realizować swoje ideały. W 1457 roku grupa mieszczan i studentów opuściła Pragę i osiedliła się we wsi Kunvald we wschodnich Czechach. Stopniowo zaczęli zyskiwać zwolenników w sąsiednich miejscowościach, a w 1467 roku obrali własnego biskupa, odrywając się zupełnie od oficjalnego Kościoła. Bracia prowadzili życie karne oraz pracowite. Naukę swoją opierali na autorytecie Pisma Świętego, ewangelicznych zasadach ubóstwa i równości, potępieniu wszelkiej przemocy, surowym i pobożnym życiu wypełnionym czytaniem Biblii oraz na sprawnej organizacji Kościoła. Księża zobowiązani byli do celibatu i ubóstwa¹.

W 1547 roku wybuchła wojna między katolickim Ferdynandem Habsburgiem, władcą Austrii i królem Czech, a protestanckimi książętami Rzeszy Niemieckiej. Stany czeskie chciały wykorzystać tę okazję, by przeciwstawić się absolutystycznym dążeniom monarchy. Próba buntu została jednak stłumiona i nastąpiły represje, które dotknęły również braci czeskich. Ci, którzy mieszkali w dobrach królewskich, mieli do wyboru przyjąć katolicyzm lub opuścić kraj. Znaczna liczba braci zdecydowała się pozostać przy swoim wyznaniu i udała się na obczyznę. Część z nich rozpoczęła emigracyjne życie w Wielkopolsce. Druga fala emigracji braci czeskich na tereny Rzeczypospolitej nastąpiła po bitwie pod Białą Górą w 1620 roku. Zwycięstwo Habsburgów i związana z nim kontrreformacja uniemożliwiły protestantom czeskim dalszy pobyt w ojczyźnie².

Bracia czescy w XVI i na początku XVII wieku byli pionierami nowych idei w życiu społecznym, kulturalnym i naukowym narodu czeskiego. Szczególnie silnie wpłynęli na rozwój szkolnictwa, języka ojczystego oraz rodzimego piśmiennictwa. A podczas pobytu na emigracji w Polsce odcisnęli trwały ślad swojej działalności w historii, kulturze i literaturze narodu polskiego, który użyczył im gościny i stał się dla nich drugą ojczyzną.

1 Por. J. Dworzaczkowa, *Bracia Czescy w Wielkopolsce w XVI i XVII wieku*, Warszawa 1997, s. 12–13; J. Śliźniński, *Z działalności literackiej braci czeskich w Polsce (XVI–XVII w.)*, Wrocław 1959, s. 14–17.

2 Zob. J. Dworzaczkowa, *Z dziejów braci czeskich w Polsce*, Poznań 2003, s. 18.

Na temat stanu małżeńskiego członkowie Jednoty braci czeskich wypowiedzieli się od zarania jej dziejów. Spośród wszystkich konfesji, jakie występowały na terenie Czech w XVI wieku, tylko Jednota zawarła w dziełach swoich teologów oraz w postanowieniach synodów głęboką analizę małżeństwa, którego zasady oparte na podstawach religijnych i moralnych uzupełniał aspekt społeczny i eugeniczny³.

Stopniowa ewolucja poglądów braci czeskich na temat instytucji małżeństwa odzwierciedla zmianę podejścia do świata, jaka dokonywała się w Jednocie w kolejnych okresach jej działalności. Pierwsi czołowi myśliciele i duchowni braterscy – Petr Chelčický, Jan Rokycana i brat Řehoř za wzorem biblijnym i starochrześcijańskim przyznawali wyższość stanowi panieńskiemu i wdowiemu nad małżeńskim, który postrzegali jako zło konieczne dla zachowania potomstwa i ochrony przed niemoralnością⁴. Jednak postępowanie zgodne z ideałem zupełnej czystości prowadziłyby do zahamowania rozwoju Jednoty. Jeśli miała się rozwijać, potrzebowała nowej generacji, a zatem należało sprowadzić na świat i wychować przyszłych członków oraz nauczycieli. Poza tymi praktycznymi potrzebami wewnętrznymi, istotną rolę odegrał czynnik z zewnątrz, jakim był wpływ na nauczanie braci czeskich poglądów Lutra i Kalwina, którzy nadali wysoką rangę małżeństwu. Jak zauważyła Anna Císařová-Kolářová dzięki reformacji wzrosła również pozycja kobiety w Jednocie:

Reformace Lutherova znamená v ohledu ženské otázky skutečnou epochu. Propast mezi mužem a ženou a mezi knězem a ženou byla v zásadě překlenuta. Manželství přestalo být svátostí, stálo se světskou záležitostí, podřízenou státnímu zákonodárství. Náboženské pečeti dostává se mu sňatkem. Požehnání manželského a rodinného života je velebeno, přirozený cíl, plození dětí, je zduchovněno vyšším úkolem vychovati z dětí křesťany. Ženě jako manželce a vychovatelce dětí je vracena její důstojnost a přiděleno jí významné místo v lidské společnosti. Těž kalvinismus s vypjatým ideálem mravní sebekázně pozdvihl názor na ženu a připojil se jako sesilující složka k dosavadním tendencím Jednoty bratrské⁵.

³ Por. A. Císařová-Kolářová, *Žena v Jednotě bratrské. Zásady, postavy a dědictví*, Praha 1942, s. 62.

⁴ Na temat małżeństwa we wczesnej fazie Jednoty zob. M. Nodl, *Manželství v rané Jednotě bratrské*, [w:] *Mezi Baltem a Uhrami. Komenský, Jednota bratrská a svět středoevropského protestantismu. Sborník k počtě Marty Bečkové*, red. V. Urbánek, L. Řezníková, Praha 2006, s. 131–147.

⁵ A. Císařová-Kolářová, dz. cyt., s. 63.

W XVI wieku wiele miejsca małżeństwu poświęcił jeden z czołowych teologów Jednoty brat Lukáš Pražský w swoich dwóch dziełach z 1523 roku, tj. *Spis velmi užitečný a potřebný o stavu svobodném a manželském* oraz *Tento spis o manželství učiněn*. Kaznodzieja braterski zadeklarował, że nie potępia małżeństwa, które uznaje za sakrament, ale stan wolny ceni nieporównywalnie wyżej i uważa go za łatwiejszą drogę do osiągnięcia zbawienia: „Také z toho toto vědomo býti má, že v Kristu nejbližší v následování jeho k službě čtenie, nejzpůsobnější a nejoblíbenější jest stav svobodný a nezapletený v nesvobodě manželské”⁶.

Brat Lukáš przyznaje jednak, że małżonkowie również mogą dostąpić wiecznej chwały, lecz z przeszkodami. Największą z nich stanowi grzech cielesny, przeciw któremu surowy biskup kategorycznie przestrzega i poucza małżonków, aby: „nezpržnovali těl svých i údů nevěstčimi a rufjanskými nestydatostmi a stydkostmi, smilnostmi, oplzlostmi, hledění neb dotýkáním a obíráním sodomským a hanebným. [...] A kteříž to činí v manželství, ti ohyzdní jsou a zavržení a království božího nepokaji-li se nebudou míti”⁷.

Małżeństwo według brata Lukáša jest środkiem nadzwyczajnym dla tych, którzy nie mają wystarczającej samodyscypliny lub są zbyt cielesni, aby pozostać wolnymi. A zatem powód wstępowania w związek małżeński łączy z pożądaniem seksualnym, które podobnie jak św. Augustyn uważa za grzeszne i jego usprawiedliwienia upatruje w tłumieniu przyjemności cielesnej. Współżycie seksualne może być brane pod uwagę i tolerowane tylko pod warunkiem, że jego cel stanowi prokreacja. Z tego punktu widzenia małżeństwo ma swoje pozytywne strony, służy rozmnażaniu ludzi. Kto nie odczuwa pożądania powinien pozostać w stanie wolnym, ponieważ człowiek nie zdaje sobie z tego sprawy, że małżeństwo to zawsze dla niego strata⁸. Wśród praktycznych wskazówek, rekomenduje w oparciu o Księgę Tobiasza (Tb 6, 18), aby trzy noce po ślubie

6 L. Pražský, *Spis velmi užitečný a potřebný o stavu svobodném a manželském*, Litomyšl 1523, k. M3 verso. Dla przykładów z czeskich starodruków zastosowano transkrypcję w oparciu o reguły sformułowane w pracach: M. Kopecký, *K vydávání literárních památek 16. a 17. století*, „*Studia Comeniana et historica*” 1977, nr 7 (10), s. 59–73; J. Vintr, *Zásady transkripce českých textů z barokní doby*, „*Listy filologické*” 1989, nr 121 (3–4), s. 341–346.

7 L. Pražský, *Tento spis o manželství učiněn jest ve jméno Páně, v němž to postaveno jest nejprve, co by bylo manželství, potom co by byla svatost manželství, potom co potřebí míti před manželstvím i svátostí, potom co potřebí jdoucím k manželství i k svátosti, potom co potřebí k požívání manželství i svátosti až do konce*, Mladá Boleslav 1523, k. F4.

8 Por. J. Halama, *Sociální učení českých bratří 1464–1618*, Brno 2003, s. 86.

małżonkowie spędzili na modlitwach, przepraszając za to, że wstąpili w związek małżeński, prosząc o pobłogosławienie i o powściągliwość:

Takež věrni manželé činiti mají. První noc za to, se modliti, aby Pán Bůh milostivě na nich sněsti ráčil i odpustiti, že jsou nemohli bázni vedeni jeho zůstati v stavu svobodném, bojež se by proti milosti jeho nehřešili. Druhou noc modliti se mají, prosiež, aby je Bůh přijal v stav manželský v pravdě obojí se všemi s těmi jenž v něm hodně jsou, obcuj a je v něm posvětě hodně učinil, přijma oblíbeně úmysl jich přímý. Třetí noc, aby ráčil v Kristu Ježíši přijma a v účastnosti jeho způsobiti, aby požívání manželské nebylo jim k ztracení a aby dal moc svou v zdrženlivosti ode vše nezřízenosti a neslušnosti a aby dal jim obcovati v svatosti a v spravedlnosti a v pravdě a zachoval ode zlého a dal se jim v milosti své starati⁹.

Jeśli chodzi o wzajemne stosunki między mężem a żoną, brat Lukáš, podobnie jak inni autorzy jego czasów, wskazuje na bezwzględne posłuszeństwo żony względem męża jako kluczowy element małżeńskiego życia, inspirowany nauczaniem św. Pawła (1 Kor 11,3). Wyznacza rolę męża, która ma polegać na wspieraniu żony, głównie przy jej zadaniach związanych z rodzicielstwem, dbaniu o nią oraz na okazywaniu jej miłości i szacunku. Małżonek może żonę karać i napominać, ale powinien czynić to w sposób łagodny. Wśród zalet dobrej żony brat Lukáš wymienia: oddanie mężowi, pokorę, czystość, szczodrość, uległość. Jeśli żona odczuwa krzywdę ze strony męża, powinna zwrócić się z tą sprawą bezpośrednio do duchownego zborowego. Przestrzega kobiety przed pokusami próżności, lekkomyślną zabawą i przed zabobonami¹⁰.

Nowe spojrzenie na stan małżeński prezentuje brat Jan Augusta w dziele *Kázání o stavu manželském* z 1535 roku. Jako główny powód wstępowania w związek małżeński teolog braterski podaje rodzenie dzieci, a dopiero na drugim miejscu małżeństwo stanowi dla niego lek na pożądanie. O ile brat Lukáš uważał małżeństwo za stan, w którym człowiek daje upust swojej grzeszności jedynie ze względu na prokreację, Augusta twierdził, że cielesność została stworzona po to, by należycie jej używać. Grzech człowieka nie może zepsuć tego, co Bóg stworzył jako dobre, dlatego małżeństwo samo w sobie nie jest skażone. Broni ludzkiej

⁹ L. Pražský, *Tento spis o manželství...*, k. F verso–F1.

¹⁰ Por. A. Císařová-Kolářová, dz. cyt., s. 70.

cielesności, wypowiadając się odważnie o akcie seksualnym: „Neb sám v sobě jest dobry Bohem zřízený, jehož Bůh nikdá nezapověděl, alebrž jej vždy míti chtěl a chce, neb pro něj učinil člověka v pohlaví i v oudech vnitřních i zevnitřních rozdílného”¹¹. W duchu braterskiej powściągliwości Augusta napomina jednak małżonków: „aby se v tom střídmě a zdrželivě měli... také na prostém skutku dosti měli v potřebě nuzné když by jináč bez toho býti nemohlo”¹². Jednocześnie dodaje z prawdziwie luterańską wolnością odnośnie do abstynencji seksualnej w określonych dniach: „Přitom pak sluší oznámiti o zachování časův. Lidé sou mnohé zřídili a ustanovili, jako neděle, svátky, pátky, křížové dni a jiné, o těch já nevím co praviti. Nechme je Antikristu, nechť se on s nimi obírá, jak umí”¹³.

Chrześcijanin powinien używać życia małżeńskiego bez strachu i obaw, że mogłyby w ten sposób grzeszyć. Duchowny podkreśla jednak poddaństwo kobiety, które wywodzi od grzechu pierworodnego, jakiemu uległa Ewa: „musíš o vše muži svému jako ku pánu hleděti z tovaryše pána míti a jemu poslušna býti”¹⁴. Przez ten grzech małżeństwo jest naznaczone licznymi przeszkodami i boleściami, szczególnie dotkliwymi dla żony, która musi w bólu rodzić dzieci. Jednak szczególnie silny akcent Augusta kładzie na miłość i partnerstwo w związku między żoną a mężem, którym radzi: „jestliže by se pak kdy co nelibého a protivného mezi nimi přihodilo, tehdy aby se v tom vespolek snášeli a na sobě to promíjeli, a ne o všem svářili”¹⁵.

Według brata Augusty małżonkowie powinni się wspierać zarówno duchowo, jak i w gospodarstwie domowym, mają wspólnie wychowywać dzieci, nawzajem się cenić i kochać, cierpliwie znosić w chorobie i nieszczęściu. Kazanie Augusty pozostaje apologią małżeństwa braterskiego. W przeciwieństwie do brata Lukáša, zwraca on uwagę na piękno życia w rodzinie i zaleca ludziom używać wszystkich radości, których dostarcza Bóg. Dzieło Augusty stanowi językowy i kulturowo-historyczny dokument w duchu już renesansowym. O ile Lukáš Pražský jest teologiem, mistykiem, Augusta jawi się jako bliższy życiu. Jego kazanie wydaje się

11 Cyt. za J. Halama, *Teologie manželství u Jana Augusty*, „Studie a texty Evangelické teologické fakulty” 2017, č. 28 (2017/1), Jan Augusta Nové texty – nové perspektivy, uspořádala T. Landová, s. 10.

12 Cyt. za J. Halama, *Sociální učení...*, s. 144.

13 Tamże, s. 144–145.

14 Tamże, s. 146.

15 Tamże.

niezwykle żywe i plastyczne. Jeśli chodzi o nagany, jest ostrym oraz bezwzględnym moralistą, ale w malowaniu radości życia domowego staje się delikatnym, wrażliwym i łagodnym propagatorem rodzinnego szczęścia¹⁶.

Małżeństwu poświęcono jeden z rozdziałów w ważnym dla Jednoty piśmie, zawierającym upomnienia dla ludzi wszystkich stanów i przeznaczonym do samodyscyplinowania się wiernych *Napomenutí učiněné všechněm věrným ve všech Stavích, a po všech Zbořích v Jednotě, k napravení se skutečnému každého z nich, v pravdě Křesťanství i povolání jeho v nynějších náramných pokušeních a nebezpečstvích*. Dzieło wydawane kilkakrotnie w latach 1538–1598 nazywane było w skrócie *Náprava*. Wśród wskazówek dla mężów znalazły się zalecenia poprawy ich zachowania w stosunku do żon i dzieci: „Také napraviti mají muži někteří svou trpkost, prchlivost, přisnost k svým manželkám a býti dobrotiví, lítostiví, snášeliví, o ně pečliví i o své dítky. A míti je, totiž manželky své v poctivosti jako spoludědičky života věčného jakož učí svatý Petr”¹⁷.

Z kolei małżonkom przypominano o powściągnięciu emocji i posłuszeństwie mężowi: „Napraviti mají manželky své mnohé nepoddanosti zpoury, zlosti, fúkání, sváry, nezbednosti doma i vně mezi lidmi. A býti poslušné, pokorné, dobrotivé, mlčelivé, přívětivé a vážně se míti k manželům svým”¹⁸.

Wprawdzie bracia czescy podkreślali w swoich pismach poddaństwo kobiety, ale jak zauważył Jindřich Halama: „V učení Jednoty nevládné strohý patriarchát, někde je patriarchální prvek zřetelně oslaben ve prospěch partnerství”¹⁹. Jest to doskonale widoczne w dziele brata Beneša Baworyńskiego *Kniha tato jest o pravém náboženství křesťanském* z roku 1543. Autor porusza kwestię partnerstwa w małżeństwie i poucza męża, aby z szacunkiem odnosił się do żony: „Nepotlačovati ani podnoží činiti, ale za tovaryšku míti, jedno tělo s ní býti”²⁰. Kobiety instruuje, jak powinny się zachowywać jako dobre, podległe małżonkom gospodynie i jakie przymioty mają posiadać. Jednocześnie przyznaje im prawo, a wręcz obowiązek krytycznego oceniania poczynań mężów

16 Por. A. Císařová-Kolářová, dz. cyt., s. 86.

17 *Napomenutí učiněné všechněm věrným ve všech Stavích, a po všech Zbořích v Jednotě, k napravení se skutečnému každého z nich, v pravdě Křesťanství i povolání jeho v nynějších náramných pokušeních a nebezpečstvích*, [w:] J. Halama, *Sociální učení...*, s. 252.

18 Tamże.

19 Tamże, s. 147.

20 B. Baworyňský, *Kniha tato jest o pravém náboženství křesťanském*, Prostějov 1543, k. XV verso.

i przekonuje, by mówiły o tym otwarcie, niezależnie, czy małżonkom się to podoba się to podoba, czy nie: „Také i při hospodářich, což by při nich neslušného znaly, aby poctivě soukromí oznamovaly a vystříhaly, tomu nerády jsouce, jako samy při sobě, oni pak přijměte neb nechte”²¹.

Kwestie związane z pożyciem małżeńskim regulowały *Dekrety Jednoty*. Normy prawne zawarte w rozdziale *Zpráva hospodáře o manželku* precyzowały, na czym powinna polegać właściwa opieka męża nad żoną²². Z kolei przepisy ujęte w *Napomenutí manželek* określały repertuar cech, jakimi miały się odznaczać dobre małżonki. Zgodnie z wytycznymi powinny pamiętać o miłości, wierności, poddaństwie, posłuszeństwie i bojaźni. Przestrzegano przed plotkowaniem i rozrzutnością. Poza tym wymagano, aby kobiety wyzbyły się pychy, krnąbrności, niemoralnego ubrania, biesiadowania poza domem, zabobonów i czarów. Zwracano również uwagę, żeby nie oddawały się niepotrzebnym żartom i drwinom, a przede wszystkim zakazywano im śmiać się z mężów i domowników. Ponadto, w osobnych punktach sformułowano zasady postępowania gospodyń z dziećmi i czeladzią²³.

Newralgicznym punktem dyskusji braci czeskich była kwestia małżeństwa księży. Jednym z propagatorów celibatu duchownych Jednoty był ksiądz Jan Blahoslav, który swoje poglądy odnośnie do tej kwestii zawarł w piśmie *Naučení*

²¹ Tamże, k. XV.

²² „Manželku svou má v poctivosti míti, před čeledí s ní se nesvářiti, nehaněti ani potupovati. Péči o ní vlasteneckou míti, o živnost její, o roucho i o jiné potřeby, aby nouze netrpěla. Item. V těhotnosti pracemi násilnými neobtěžovati. Potřebami opatřiti v šesti nedělech. Item. Více sobě vážiti manželku než děvku, ano jako těla svého vlastního. Zavinili z hlouposti, z nepaměti, aby se k ní měl tak jako sám k sobě; neb z bližních jest nejbližnější, a budeli potřebí kázně, má se varovati zlosti, pomsty, náhlosti, ale raději k lítosti, jako k mdlejšímu osudí vždycky nakloněn býti. A pakli žeňkyl jest, má péči vynaložiti, aby panovati jí nad sebou nedal, a k řádu se i ji přivodil. A krátce péči má míti, aby úmluvu manželskou k ní zachoval, věrnost těla svého, péči o ní v potřebách a nerozdílnost, a uměle se měl podle věrného naučení manželu příslušícího. A. Gindely, *Dekrety Jednoty bratrské*, I.L. Kober, Praha 1864, s. 114–115.

²³ „Při dítkách. Dítka aby milovaly, slušně opatrovaly podle potřeb, zbytečně v ně necpaly, ani na ně šperkům nakládaly, děveček krom sebe nikam neodpouštěly, vyučovaly všemu tomu, co při křtu s jinými přiřkly, o ně se s žádným nesvářily, a kázeň nad nimi bez zlosti měly, k mravům ctnostným a poctivým i k poslušnosti vedly. Při čeledi. S čeledi aby dobře nakládaly, pro malou vinu aby ne ihned trestaly ale učily, napomínaly i vystříhaly, pro velikou a jistou nedlouhou trestaly ani příliš kvátraly, aby reptavých nečinily. Item. Aby se nad čeledí nemstily, nehaněly, ani jména posměšná, porouhavá, potupná vynášely, ani pro vinu z nedopatření učiněnou škod na mzdě nesrážely. Item. Aby jich ochraňovaly, i v péči slušné měly. Item. Křivdy proti sobě učiněné od čeledi svým hospodářům poručily. Příkladně se před čeledí měly atd. Aby ve všem ozdobovaly učení Pána našeho Jezu Krista”, A. Gindely, dz. cyt., s. 117.

mládencům k službě Kristu a církvi jeho se oddávajícím. Najstarsza znana wersja dzieła pochodzi z roku 1577, kolejne ukazały się w latach 1585 i 1589. We wstępie rozdziału *O stavu svobodném* autor podkreśla, że stan wolny nie przewyższa małżeńskiego i nie jest jedyną możliwą alternatywą dla duszpasterza: „Stav svobodný nevyvyšuje se způsobem Antikristovým, aby měl býti potupen stav manželský, Bohem nařízený, poněvadž v zbořích Páně v Jednotě soudcové jsou z manželů, též kněží i jáhnové, ale že některým Bůh dává ten dar, aby svobodní byli a jemu i jeho církvi v tom se obětovali”²⁴.

Dla Jana Blahoslava celibat jest szczególnym darem Boga, a ci, którzy go posiadają, mogą intensywniej służyć Chrystusowi i Jego Kościołowi. Teolog tłumaczy kandydatom na księży Jednoty korzyści płynące z wyboru stanu wolnego i wymienia trzy konkretne powody mające ich zachęcić do jego wyboru:

I. Aby spasení svého pilněji a hojněji nabýval v známosti i v požívání [...] II. Aby člověk s menšími překážkami Pána Krista následovati a snáze se k jeho šlěpějším připodobňovat mohl, měl větší snadnost k dobrým skutkům, k sloužení a propůjčování se bližním [...] III. Aby s větším potěšením a nadějí blaženého života a hojnějších odplat očekával a k tomu žádostivě chvátal, poněvadž blíže Krista následoval, pro něho se zmařil i vše opustil”²⁵.

Cenna pod względem pedagogicznym jest instrukcja Blahoslava, w której pokazuje adeptom stanu duchownego, w jaki sposób mogą osiągnąć ideał czystości. W tym celu zaleca: chodzenie pieszo, zachowanie umiaru w jedzeniu, picciu i spaniu, unikanie słonych, ostrych dań, pijaństwa. W zachowaniu czystości ma im również pomóc czytanie Pisma Świętego, śpiewanie i uczenie się pieśni na pamięć i wystrzeganie się rozmów z kobietami, szczególnie z pobożnymi, które mogą się młodemu księdzu podobać²⁶.

W drugim wydaniu dzieła Blahoslava rozdział o stanie wolnym został opuszczony, ponieważ na końcu lat osiemdziesiątych XVI wieku małżeństwa księży stały się już normą i wzór nieznanego księdza, propagowany w dziele, przestał być aktualny²⁷.

²⁴ *Jana Blahoslava Naučení mládencům*, wyd. F. Bednář, Praha 1947, s. 47.

²⁵ Tamże, s. 51.

²⁶ Tamże, s. 51–56.

²⁷ F. Bednář, *Rozbor*, [w:] *Jana Blahoslava...*, s. 123.

Klaudia Koczur-Lejk, *Małżeństwo w piśmiennictwie braci czeskich XVI i XVII wieku*

Dzieło Jana Blahoslava pt. *Naučení mládencům k službě Kristu a církvi jeho se oddávajícím* zostało przetłumaczone przez Szymona Turnowskiego na język polski jako *Traktacik uczniów Chrystusowych* i było przedstawione na synodzie w Koźminku w 1602 roku. Do dnia dzisiejszego zachowało się w rękopisie i znajduje się ono w zbiorach Biblioteki Raczyńskich.

Turnowski zajmuje stanowisko konserwatywne i podobnie jak Blahoslav przekonuje, że celibat jest lepszym wyborem dla duchownego i stara się zachęcić młodzież do pozostania w stanie wolnym: „W bezżeństwie żyjący służy boży wolniejsi i stateczniejsi są do wykonywania wszelkich prac stanu duchownego i poselstwa Chrystusowego i w niem powinność urzędu swego snadniej służą Kościołowi Bożemu i bliźnim”²⁸.

W polskiej wersji po rozdziale *O stanie panickim z czystością ducha i ciała* następuje rozdział, którego nie ma w oryginale *O porządnym wstępowaniu w stan małżeński*. Turnowski poucza w nim, że młody ksiądz może zawrzeć związek małżeński tylko wtedy, jeśli jest pewien, że już innej drogi dla niego nie ma:

A gdzieby więc wszystkich pomocy a lekarstw wspomnianych do posilenia w tym boju używając, szczerze a prawdziwie krewkość natury swej obaczył a widział już tak bez obrazy sumienia swego trwać nie może. Ma się w tym naprzód w modlitwach uniżonych z Bogiem Stworzycielem swym rozmawiać, na wolę jego się podawać i onemu się w braniu przed się odmienienia stanu swojego polecać. Trzeba to pilnie u siebie uważać ma-li już wiek po temu sposobny, aby sobie gospodarzem był. Bo zgola jako najdłużej młodzieniec pobożny a mądry ma odkładać zamyślanie o małżeństwie, aż dokąd męskich statecznych dla wieku wielkich a ważnych przyczyn²⁹.

Celibat w Polsce zanikał szybciej niż w Czechach. Nieżonatych ministrów można spotkać tylko w pierwszej fali uchodźców. Odrzucenie celibatu było jednym ze sztandarowych haseł reformacji, a bezżenność duchownych Jednoty budziła zgorszenie i podejrzliwość polskich ewangelików. Z czasem

²⁸ S. Turnowski, *Traktacik uczniów Chrystusowych*, rkpsy Biblioteki Raczyńskich, w Poznaniu, sygn. 47, k. 68 recto. Wszystkie cytaty z polskich rękopisów i starodruków podawane są zgodnie z zasadami ustalonymi dla wydawnictw typu B w opracowaniu: K. Górski, W. Kuraszkiewicz, F. Peplowski, S. Saski, W. Taszycki, S. Urbańczyk, S. Wierczyński, J. Woronczak, *Zasady wydawania tekstów staropolskich. Projekt*, Wrocław 1955.

²⁹ Tamże, k. 71 verso.

przybywało więc żonatych księży, a przejmowanie plebanii z gospodarstwem rolnym przyspieszyło ten proces³⁰. Pojawiły się też instrukcje, jakie kobiety duchowni powinni wybierać na żony. W aktach Synodu Poznańskiego z roku 1580 zanotowano:

Żony nasze jakie mają być i służebnice? 1) Uczciwe, modestae, nie klatecznice, nie swarliwe, poważne, 2) nie potwarne, szklajując, posądzając insze, ale swych domów pilnować; 3) trzeźwe, nie pijanice, nie godownice, biegając do sąsiad, do pań na obiady i wieczerze; 4) wierne Bogu, małżonkowi i domowi swemu chowając wiarę; 5) ubiór ochędzożny, nie plugawy, ze wstydem. Nie w strojach drogich, ale miarnie a skromnie, ale jako przystoi na żony obiecujące pobożności. Patrzcie, aby żony wasze nie chodziły w śrzednich pasiech, w aksamicie, w jadamaszku w pierścionkach, choć szlachcianka, niech to złoży Ale zaś non sordide, nie plugawo, niedbale jako świnią plugawa, bo wždy nie ogrodniczka. Dobra suknia abo letnik niedrogi, czapka skromna nie owy kosztowne z wielkimi bramami etc. Mówi Duch Boży, że tego nie chce³¹.

Również w kazaniach synodowych omawiano powinności i cechy żonatych księży braterskich. Poza prowadzeniem spraw kościoła zalecano, by strzegli się pijaństwa, nie nosili drogich szat, nie pozwalali na tańce, we własnym domu by nie unosili się gniewem, by nie bili żony i czeladzi (dzieci wolno było, ale różgą), by nie tracili czasu na śmiechy żarty i ledajakie rozmowy³².

Na temat małżeństwa księży zabrał głos także polski teolog i historyk Jan Łasicki w swoim dziele o historii braci czeskich sporządzonym po łacinie i ukończonym w roku 1571. Tom VIII jego pracy przetłumaczył na język czeski Jan Amos Komenský i wydał w 1649 roku jako *Historie o původu a činech Bratří Českých*.

Łasicki poświęca osobną część swojej pracy temu, jak jest pojmowany stan wolny i stan małżeński w polskich zborach braci czeskich. Pozytywnie wypowiada się o celibacie, a zachowywanie przez całe życie wstrzeźliwości seksualnej uważał za wartość niezaprzeczną. Twierdzi, że księża braterscy są

³⁰ Por. J. Dworzaczkowa, *Bracia Czescy...*, s. 68–69.

³¹ *Akta synodów różnowierczych w Polsce*, t. IV: *Wielkopolska 1569–1632*, oprac. M. Sipayłło, Warszawa 1997, s. 66.

³² J. Bidlo, *Jednota bratrská v prvním vyhnanství, část III: 1572–1586*, Praha 1909, s. 114; J. Dworzaczkowa, *Bracia Czescy...*, s. 69–70.

Klaudia Koczur-Lejk, *Małżeństwo w piśmiennictwie braci czeskich XVI i XVII wieku*

w większości nieżonaci zgodnie ze starym zwyczajem³³. Według Łasicckiego małżeństwo jest przeznaczone głównie dla tych, którzy nie są w stanie określić swojej poządlivosti. Księża mogą ożenić się po raz pierwszy i po raz drugi, ponieważ: „jisté jest, že nejednostejný dar přijímáme od Boha i v této věci. Někdo se velmi páli žádostí, plození; jiný od toho dokonce odvrátenou mysl má; jiný od polu, takže se obrániti můž, přistoupí-li práce věrná”³⁴.

Ale poza pokusami cielesnymi Łasicki dostrzega również inne powody, mogące skłonić duchownego do zawarcia związku małżeńskiego i nie widzi w tym nic zdroźnego:

Avšak poznávají-li Bratří, že daru zdrželivosti někdo nemá, aneb jej nemocmi, v nichž nejdůvěrnějšího přítele služeb potřebuje, obklíčeného vidí, nebrání oženiti se buď před přijetím úřadu kněžského aneb i potom; a to proto, aby zachvácen jsa, pohany neuvedl na církev, kteráž bez úhony býti má, a v neduhu svém opatrován byl lépe; avšak aby sobě tu pojal, jejíž by ctnosti známé byly církví³⁵.

Na przełomie wieków XVI i XVII bracia czescy pod wpływem innych kościołów reformowanych przestali traktować stan małżeński gorzej od stanu wolnego. Zaczęto oceniać go pozytywnie i uznawać za obowiązkową instytucję chrześcijańską, ustanowioną przez Boga w celu neutralizowania ludzkiej seksualności. Matouš Konečný w dziele *Knih o povinnostech křesťanských* z 1612 roku, stanowiącym kompendium zasad braci czeskich, oba stany zrównuje i radzi młodym ludziom: „Chtěli by kdo z nich stav svůj z potřeby vlastní a nevyhnutelné proměnit, aby to činil podle vůle Boží a řádu Křesťanského: s bázni Boží, s modlitba a s radou svých rodičů, neb koliby těch živých, tedy s radou přátel svých”³⁶.

³³ Zob. L. Storchová, *Bezženství kněžské? Polemika o manželství kněží mezi Adamem Klementem Plzeňským a Vojtěchem Scipionem Berličkou (1615–1617)*, [w:] *Ex definitione. Pansofické pojmy J.A. Komenského a jejich dobové kontexty*, Studie Martinu Steinerovi, red. L. Řezníková, V. Urbánek, Praha 2017, s. 209.

³⁴ *Obraz Jednoty Českobratrské čili Jana Lasitského historie o původu a činech Bratří Českých kniha osmá, jež jest o obyčejích a řádech, kterýchž mezi sebou užívají, pro potřebu církve Boží obzvláště vydaná v Lešně Polském od Jana Amosa Komenského léta Páně 1649*, Praha 1869, s. 105.

³⁵ Tamże, s. 103.

³⁶ M. Konečný, *Knih o povinnostech křesťanských, z Písem svatých samých shromážděná a v pořádek srozumitelný uvedená, každému pobožnému člověku užitečná, kteráž vyučuje všechny jakby vůle Boží příkladem povolání, i při obchodech a živnostech lidských šetřiti. Svědomí dobré zachovati a požehnání Božího i odplaty života věčného dojíti mohli*, Praha 1612, s. 313.

Również wdowcom i wdowom autor zaleca, aby zgodnie z własnym sumieniem pozostali w stanie wolnym bądź wstąpili ponownie w związek małżeński. Istotny jest w tym względzie wiek danej osoby, czy będzie mogła ona w pełni realizować się w życiu rodzinnym, rodzic dzieci i być dobrą gospodynią.

Konečný określa zakres obowiązków męża i podległej mu żony, ale wskazuje też ich wspólne powinności:

1. Místo své znáti jeden i druhý z nich podle Božího zřízení. Chci pak, abyste věděli, že všelikého muže hlava jest Kristus, a hlava ženy muž. [...] 2. Sebe řádně milovati. 3. Čistoty ostříhati a lože neposkvrněné chovati. [...] 4. Zdrželivost v jisté časy ostříhávat. [...] 5. Vespolek se neoklamávat v dluhu manželském, ani bezbožně, ani jakýmkoli způsobem jiným vášni svých. [...] 6. Manželství nerušiti ani příčin k tomu nedávati. [...] 6. Neobtěžovati se lakomstvím ani a přílišným o zemské věci pečováním. [...] 8. Snášeti mdloby jeden na druhém v lásce, a zvláště manžele při manželkách svých, jako při mdlejších osudí, tak aby muži přednosti a práva svého ne k tyranství a vášní svých provozování, ale k rozumné zprávě užívali a podle umění v lásce, pokoji a snášenlivosti s manželkami bydlili³⁷.

Temat małżeństwa poruszał także Jan Amos Komenský. Wprawdzie z jego dzieła *Labirynt světa a ráj srdce* (napisanym w roku 1623, po raz pierwszy wydanym w 1631) wybrzmiewa dość sceptyczny pogląd o małżeństwie: „i bez něho i v něm teskno bývá: sladké s hořkým se mísí”³⁸. Ale w utworze *O sirobě* napisanym po śmierci żony i wydanym w 1643 roku, wypowiada się o małżeństwie pozytywnie, stwierdzając, że jest naturalną rzeczą, ponieważ każde stworzenie „miluje podobny sobě”³⁹. Komenský rozpatruje w dziele różne rodzaje sieroctwa i pociesza tych, którzy stracili bliskich. W rozdziale *O vdovství, vdovcích a vdovách* autor poucza, jak znieść cierpienie po śmierci współmałżonka, ponieważ jest świadom, że: „Jak tedy se bez bolesti oudové jednoho těla roztrhnouti nemohou, tak manželů věrných roztržení bez bolestí býti nemůže, zvlášť jestliže manžele

³⁷ Tamże, s. 317–320.

³⁸ J.A. Komenský, *Labirynt světa a ráj srdce*, Praha 1970, s. 40.

³⁹ Tenże, *O sirobě, to jest o potracování milých přátel, ochránců a dobrodinců. Co a jak žalostná jest ta příhoda? Odkud a proč přichází? Co v ní činiti a čím se těšiti? I jak se k smutným a osiřalým chovati náleží? Spisek pro potřebu přítomných žalostných časů z Božího slova sebraný léta Páně 1624 a léta MDCXXXIV v čas rány Boží morové v Lešně Polském vytištěný*, [w:] *Veškerých spisů Jana Amosa Komenského svazek XV*, red. J.V. Novák, Brno 1910, s. 347.

Klaudia Koczur-Lejk, *Małżeństwo w piśmiennictwie braci czeskich XVI i XVII wieku*

nejen jedno tělo, ale také jedno srdce a jedna duše spolu byli tu se naprosto smrti rovna když jeden druhého má oželeti⁴⁰.

Komenský przekonuje, że pociechę przynosi pokora i ufność w sprawiedliwość i celowość Boskich planów i wyroków. Jednocześnie radzi, aby dobrze rozważyć powtórny związek małżeński:

V čemž by každý vdovec neb vdova sám sobě k výstraze býti měl. Nebo bylo-li prvnější manželství potěšené, kdo ví, zdaří-li se po druhé takové? A tu bude pozdě bycha honiti. Pakli bylo nepodařilé, potřebí mysliti, aby v ně znovu neuběhl, a míti se opatrněji a nepřekvapiti se⁴¹.

Wśród polskojęzycznych tekstów braci czeskich podejmujących kwestię małżeństwa znajduje się dzieło Jana Bythnera *Postylle na ewangelie* z 1655 roku. Problematykę tę autor rozpatruje w kazaniu na Niedzielę wtórą po Trzech Królach. Perykopę stanowi ustęp o godach w Kanie Galilejskiej z Ewangelii według Świętego Jana (J 2, 1–11).

Bythner podkreśla rangę małżeństwa i polemizuje z poglądami negującymi jego wartość:

Uważać by to sobie mieli, osobliwie ci, którzy małżeństwo potępiając, udawają, że którzy w małżeństwie żyją w ciele żyją, a którzy w ciele żyją, Bogu się podobać nie mogą. Zaczym, którzy w małżeństwie żyją, Panu Bogu się podobać nie mogą. My przeciwną rzecz tu widzimy, słysząc o tym, że Pan Chrystus z Matką i z uczniami swymi był na weselu. [...] Uważamy, że Pan Chrystus najpierwszy swój cud na weselu uczynił. Przez co nie tylko chciał uczcić i chwalebny uczynić stan święty małżeński, ale też ukazać, że tych którzy w tym stanie poczcziwie żyją, tak kocha, że gotów jest dla nich i cuda czynić, na poratowanie ich w jakim niedostatku i kłopotcie⁴².

Kaznodzieja przeciwstawia się opiniom, jakoby małżeństwo oznaczało wybór łatwiejszej drogi życiowej:

⁴⁰ Tamże.

⁴¹ Tamże, s. 349.

⁴² B. Bythner, *Postylle abo kazań na Ewangelie, które się podług starodawnego porządku w Kościołach Ewangelickich w Wielkiej Polsce przez cały rok, w niedziele i w święta czytają i wykładają. Część pierwsza od Adwentu aż do Wielkiej Nocy*, Leszno 1655, s. 329.

Uważać to sobie mają. 1. Wszyscy ci, którzy do stanu małżeńskiego wstąpić wolę mają. Aby wiedzieli, że nie na rozkosz, ale na kłopot rozmaity do tego stanu idą. 2. Ci, którzy w swobodnym i bezżeńskim żyją stanie, z tego się chlubią jakoby ostry i twardy trzymali zakon. A oto myślimy my, że i małżeński stan nie jest raj, ale w nim pełno kłopotów, pełno utrapienia⁴³.

Według Bythnera „dobra i roztropna małżonka jest osobliwym darem Bożym”⁴⁴, pozostaje „towarzyszem i przyjacielem dożywotnim”⁴⁵. Podkreśla, że małżonkowie mają sobie pomagać w gospodarstwie i wspierać się w przypadku problemów. Wśród warunków dobrego pożycia małżeńskiego wymienia przede wszystkim jedynomyślność wyznaniową męża i żony oraz ich gorliwą pobożność.

Podsumowując, obraz małżeństwa i jego ocena w piśmiennictwie braci czeskich ulegały stopniowej zmianie od czasów brata Lukáša, który był propagatorem stanu wolnego jako najlepszej drogi do zbawienia. Jan Augusta pod wpływem nauk Lutra i Kalwina zaczął pozytywnie odnosić się do związku małżeńskiego, a także doceniać kobietę w roli żony i rodzicielki. W dalszym ciągu jednak bracia czescy uznawali stan wolny za dar Boga i zalecali zachowanie wstrzemięźliwości seksualnej. Szczególnie dużo uwagi w dyskusjach nad stanem małżeńskim poświęcano żonatym księżom. Dopiero po roku 1600 pod wpływem innych wyznań protestanckich ich służbę zaczęto uważać za równie wartościową, jak tych pozostających w bezżeństwie. W połowie stulecia XVII w pismach braterskich widoczna jest też zmiana nastawienia do małżeństwa prowadząca do zrównania obu stanów. Wiele miejsca bracia przeznaczali na kreowanie wizerunku dobrej żony. Zgodnie z nauczaniem biblijnym miała być podporządkowana i posłuszna wobec męża. Wśród pożądanych cech wymieniano także cierpliwość, zgodność i wierność. Podkreślano, że mężczyzna jako gospodarz domu pełni główną rolę w zarządzaniu rodziną, a żona ma go w tym działaniu wspierać, współdziałać z nim w zarządzaniu gospodarstwem, dbać o dzieci i czeladź. Na kobietę nakładano liczne obowiązki, ale też miała swoje prawa, które mogła egzekwować, do czego nakłaniali ją autorzy pism i formułowali zasady zachowania męża w stosunku do niej. Wyłaniający się z dzieł braci

⁴³ Tamże, s. 330.

⁴⁴ Tamże, s. 332.

⁴⁵ Tamże.

Klaudia Koczur-Lejk, *Małżeństwo w piśmiennictwie braci czeskich XVI i XVII wieku*

czeskich obraz stosunków małżeńskich jest typowy dla literatury protestanckiej, skłaniającej się ku równouprawnieniu.

Bibliografia

- Akta synodów różnowierczych w Polsce*, t. IV: *Wielkopolska 1569–1632*, oprac. M. Sipaytto, Warszawa 1997.
- Bavoryňský B., *Kniha tato jest o pravém náboženství křesťanském*, Prostějov 1543.
- Bednář F., *Rozbor*, [w:] *Jana Blahoslava Naučení mládencům*, wyd. F. Bednář, Praha 1947.
- Bidlo J., *Jednota bratrská v prvním vyhnanství*, část III: 1572–1586, Praha 1909.
- Bythner B., *Postylle abo kazaň na Ewangelie, które się podług starodawnego porządku w Kościołach Ewangelickich w Wielkiej Polsce przez cały rok, w niedziele i w święta czytają i wykładają. Część pierwsza od Adwentu aż do Wielkiej Nocy*, Leszno 1655.
- Císařová-Kolářová A., *Žena v Jednotě bratrské. Zásady, postavy a dědictví*, Praha 1942.
- Dworzaczkowa J., *Bracia Czeszy w Wielkopolsce w XVI i XVII wieku*, Warszawa 1997.
- Dworzaczkowa J., *Z dziejów braci czeskich w Polsce*, Poznań 2003.
- Gindely A., *Dekrety Jednoty bratrské*, Praha 1864.
- Górski K., Kuraszkiewicz W., Peptowski F., Saski S., Taszycki W., Urbańczyk S., Wierczyński S., Woronczak J., *Zasady wydawania tekstów staropolskich. Projekt*, Wrocław 1955.
- Halama J., *Sociální učení českých bratří 1464–1618*, Brno 2003.
- Halama J., *Teologie manželství u Jana Augusty*, „Studie a texty Evangelické teologické fakulty” 2017, č. 28 (2017/1), Jan Augusta Nové texty – nové perspektivy, uspořádala T. Landová.
- Jana Blahoslava Naučení mládencům*, wyd. F. Bednář, Praha 1947.
- Komenský J.A., *Labyrint světa a ráj srdce*, Praha 1970.
- Komenský J.A., *O sirobě, to jest o potracování milých přátel, ochránců a dobrodinců. Co a jak žalostná jest ta příhoda? Odkud a proč přichází? Co v ní činiti a čím se těšiti? I jak se k smutným a osiřalým chovati náleží? Spisek pro potřebu přítomných žalostných časů z Božího slova sebraný léta Páně 1624 a léta MDCXXXIV v čas rány Boží morové v Lešně Polském vytištěný*, [w:] *Veškerých spisů Jana Amosa Komenského svazek XV*, ed. J.V. Novák, Brno 1910.
- Konečný M., *Kniha o povinnostech křesťanských, z Písem svatých samých shromážděná a v pořádek srozumitelný uvedená, každému pobožnému člověku užitečná, kteráž vyučuje všechny jakby vůle Boží příkladem povolání, i při obchodech a živnostech lidských šetřiti. Svědomí dobré zachovati a požehnání Božího i odplaty života věčného dojíti mohli*, Praha 1612.
- Kopecký M., *K vydávání literárních památek 16. a 17. století*, „Studia Comeniana et historica” 1977, nr 7 (10).

- Napomenutí učiněné všecněm věrným ve všech Stavích, a po všech Zbořích v Jednotě, k napravení se skutečnému každého z nich, v pravdě Křesťanství i povolání jeho v nyníjších náramných pokušeních a nebezpečnostích*, [w:] J. Halama, *Sociální učení českých bratří 1464–1618*, Brno 2003.
- Nodl M., *Manželství v rané Jednotě bratrské*, [w:] *Mezi Baltem a Uhrami. Komenský, Jednota bratrská a svět střeoevropského protestantismu. Sborník k počtě Marty Bečkové*, ed. V. Urbánek, L. Řezníková, Praha 2006.
- Obraz Jednoty Českobratrské čili Jana Lasitského historie o původu a činech Bratří Českých kniha osmá, jež jest o obyčejích a řádech, kterýchž mezi sebou užívají, pro potřebu církve Boží obzvláště vydaná v Lešně Polském od Jana Amosa Komenského léta Páně 1649*, Praha 1869.
- Pražský L., *Spis velmi užitečný a potřebný o stavu svobodném a manželském*, Litomyšl 1523.
- Pražský L., *Tento spis o manželství učiněn jest ve jméno Páně, v němž to postaveno jest nejprve, co by bylo manželství, potom co by byla svatost manželství, potom co potřebí míti před manželstvím i svátostí, potom co potřebí jdoucím k manželství i k svátosti, potom co potřebí k požívání manželství i svátosti až do konce*, Mladá Boleslav 1523.
- Storchová L., *Bezženství kněské? Polemika o manželství kněží mezi Adamem Klementem Plzeňským a Vojtěchem Scipionem Berličkou (1615–1617)*, [w:] *Ex definitione. Pansofické pojmy J.A. Komenského a jejich dobové kontexty*, Studie Martinu Steinerovi, eds. L. Řezníková, V. Urbánek, Praha 2017.
- Śliziński J., *Z działalności literackiej braci czeskich w Polsce (XVI–XVII w.)*, Wrocław 1959.
- Turnowski S., *Traktacik uczniów Chrystusowych*, rkpsy Biblioteki Raczyńskich, w Poznaniu, sygn. 47.
- Vintr J., *Zásady transkripce českých textů z barokní doby*, „Listy filologické” 1989, nr 121 (3–4).

